

Խաժաքար

Կը ստուգարանի Խաժ [Թրք. Խաշ?] քար
= Կապույտ—քար. կազմած է Հ. Քաշունի վար-
դապետ: Պ. քառն է Azurite որուն հոմա-
նիշ են Chessylite, Cuivre carbonaté bleu.
Խաժաքարը նորակազմ ընտրելագոյն հայա-
հնչակ բառերէն մին է, կը նշանակէ շքեղ
խաժաղոյն բերեղ մը:

Խաժըղուքար

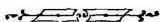
Հ. Քաշունի կազմած է այս բառը, որ կը
նշանակէ Խաժուրդ Small առաջ բերող հա-
նձոյ մը: Նոտ անգամ մեր ուսումնական
բառերու դասակարգին մէջ, այն հանձոյն
որ ուրիշ հանք մը կը պարունակէ, կամ ա-
ռաջ կը բերէ, ընդհանրապէս արտադրեալ
նիւթին վրայ ծիմ կամ ընդ ածանցն յաւելլով,
կը կազմուի նոր մարմնոյն անունը, զոր օրի-
նակ, ըստ այս կանոնին կազմուած են Հե-
տեւեալ բառերն, Բարակածիմ Զրածիմ, Ած-
խածիմ, Կրածիմ, Պաղլեղածիմ, և այլն, ար-
դեօք այս բառերու կազմութեան համեմատ
կարելի է փոխանակ Խաժըղուքարի Խաժըղ-
ղածիմ [իրեն խաժուրդ ծնող՝ առաջ բերող]
կոչել:

Խաչաքար

Նաեւ Խաչաքարը նորակազմ բառերէն է.
այս անուամբ կոչի տպագրիոն նման թուի
կարմիր հանք մը, որ իր անունը առած է
խաչանէն կերպարանքէն: Փաղղիերէն ու
հայերէնի նման Pierre de croix յորդորումն
ունի: Staurolithe, Staurotide հոմանիշներն
այլ յն. Σταυρός Խաչ և εἶδος մնում, կերպ բա-
ռերէն փոխառեալ են:

Շարայարելի

Հ. Ս. Երեմիւ.

ԲՆԱՇՆԱՐՀԻԿ ԲԱՌԱՐԱՆ

(Շար. տես էջ 497)

ԱՆԳՂ, ԱՆԳԵՂ կամ ԱՆԿՂ. — Գիւղ
Վասպուրականի (Վան) Տոսպ գաւառի, այժ-
մեան Ոստանայ վիճակի մէջ. նոյնանուն
Անգղ կամ Խօջապ գետոյն աջ ափի մօտ,
Արտամեաի հարաւային արեւելեան կողմը:

Հրաշալի տեսարան և ծառաստաններ ունի:
Բնակիչք կը համարուին 70 տուն, յորոց
պանդխտութեան մէջ կը գտնուին մօտ 50
անձ: Եկեղեցին կը կոչուի Ս. Գեորգ: Անգղայ
մէջ կան երկու բլրակներ, մին Ս. Սարգիս
և միւսն Ս. Ծիրանառք, որոց վրայ կը նշմա-
րուին տակաւին հին եկեղեցեաց տեղերը:
Գիւղս յառաջ կը բերէ այս կողմանց յա-
տուկ բերքերէն զատ, ընտիր շողգամ մեծ
քանակութեամբ, յորոց մին երբեմն կը կոչէ
մինչեւ մէկ օխայ, նշանաւոր է քաղցրու-
թեամբն, զոր շատ անգամ կ'ուտեն բնա-
կիչք խնձորի նման:

Անգղէն 10 վայրկեան հեռու գէպ ի ա-
րեւելք Սալան Ղրղէի մօտ կը գտնուի
Անգղայ Ս. Աստուածածին անուամբ վանք
մը՝ որոյ մէջ պահուած հին կոնդակ մը և
տեղական աւանդութիւնն հետեւեալն կը
պատմեն. Ս. Թադէոս առաքեալը իրեն հետ
առած Քրիստոսի աստուածամուկն գեղարդը,
Տիրամօր պատուական քօղը և իւղոյն շէշը,
քարոզելով եկաւ հասաւ այս տեղ և տես-
նելով գեղեցիկ դիրքն, և բարձր ու ահագին
կոոց պատկեր մը որուն երկրպագութիւն կ'ը-
նէին բազմաթիւ մարդիկ, շատ ցաւեցաւ որ
մարդիկ ճշմարիտ Աստուածը թողած դիւա-
կան պատկերի երկրպագութիւն կ'ընէին:
Գիշեր մը Ս. Առաքելոյն ազօթած պահուն,
յանկարծ Տիրամայր Ս. Աստուածածինն ան-
պատմելի փառօք երեւեցաւ իրեն Աստուած-
որդին ի գրկին և ըսաւ որ խորտակէ դիւա-
կան կոոց պատկերը և տեղը տաճար մը
շինէ, մէջը ամփոփելով վերոյիշեալ իւղոյն
շէշը, ի նշան բժշկութեան ամենայն ախտա-
ժէտաց: Ս. Առաքեալը շատ մարդիկ յԱս-
տուածապաշտութիւն դարձնելով երբ կոոց
պատկերը խորտակելով հիմն դրաւ և սկսաւ
շինել տաճարը, գիշեր ժամանակ դեւերը գա-
լով կը բանդէին զայն և քարերը Սալան գետը
կը նետէին՝ որ Անգղայ գետոյն մէկ մասն
է: Երկար ժամանակ այսպէս շարունակուե-
ցաւ՝ միշտ շինուելով և քանդուելով: Այս ան-
յաջողութեան վրայ մինչ Առաքեալը արտմա-
թախիծ և արտասուածոր աչօք կը նիւհէր,
կրկին անգամ իրեն երեւեցաւ Տիրամայրն
և ըսաւ, թէ «Խաչ մի օձէ և իւղոյն շէշը:

վրան դիր և զու պիտի տեսնես Աստուծոյ սքանչելիքը»:

Առաքեալն առաւօտը երևելով քարէ խաչ մը շինեց և իւր ձեռքով օծելով իւզոյն շիջը վրան դրաւ և տաճարի իրման մէջ գետեղեց: Ախուհետեւ շինուածն անխախտ մնաց, իսկ քարերը քակող զեւերն մարմնաւոր տեսքով սեւաւ ագռաւուց նման կապուած ինկած էին, և այն պահուն անդ թռչնոց երամը եկան և Առաքելոյն հրամանով կտցով զարնելով բոնեցին զանոնք և ձգեցին ի Սաշան: Այս վերջին կտորն հետեւեալ կերպով եւս կը պատմուի. երբ զեւերն իրենց սովորականին համաձայն քանդելու եկան, շուտով անոնց ետեւէն հասան Աստուծոյ հրեշտակները անդ թռչունի կերպարանքով, իսկ զեւերը սեւ ագռաւներու կերպարանք աննելով և աւտոնց առջեւէն փախչելով գնացին ծովը լեցուցեցան աղաղակելով սա — չէ — այն, սա — չէ — այն, յորմէ կազմուեալ է Սաշան գետոյն անունը:

Անգղներ զեռ մինչեւ ցարդ բազմութեամբ կան վանացս մօտ Սաշան ջրվէժի ուռնի. ներու մէջ, և որսորդաց հալածանքն անգամ չէ կարող զայնս այն տեղէն հեռացնել: Այս պատճառաւ գիւղն կը կոչուի Անգղ և վանքն Անգղայ վանառց Ս. Աստուածածին:

Վանքս ունի երեք խորան, միլինն Ս. Ստեփանոս, աջակողմանը Ս. Գեորգ և ձախակողմանը Ս. Աստուածածին: Ս. Գեորգ զայ խորանին մօտ կայ ուրիշ խորան մ'ալ Ս. Յովնանու Կարապետի, հոն փոքրիկ պատուհան մը կայ, ոսկեց շոր քարի մէջէն կաթ կաթ կը բղխէ հրաշալի սուրբ իւղը, որ հաւատացեցիրոց ամէն վերքերու միակ զարման է: Այս իւղը կտաւատ ձէթի համու հոտ ունի. ժամանակաւ առատ է եղեր այս ձէթը, և վաճառքի և շահու նիւթ դարձնենուն պատճառաւ՝ նուազեր է: Տխուր և ամայի է այժմ մեծաստանս: Տաճարի ետեւը կան մի քանի խաչքարեր յորոց 2—3ին համար կ'ըսուի, թէ վարդանաթ ժամանակէն մնացած են: Մ. Միրախորան վերոյիշեալ գիւղը կը համարի Եղիշէի (98) յիշած Անգղ գիւղաքաղաքը, սակայն ստուգութենէ և ճշգրտութենէ զուրկ է այդ, որովհետեւ նոյն գիւ-

ղաքաղաքը կ'իշխայ Այրարատայ Ծաղկոտն գաւառի մէջ, — Նկարգ. Ռադեռոսթիսե, Ա. 132—136: Արաքս, 1897. 20—21, ԱՆԳՂ. Յն. 'Αγγελών. — Ի հնումն ա-

մուր բերել և գիւղաքաղաք Այրարատայ Ծաղկոտն գաւառի մէջ, Արածանույ մօտ, Եղիշէ (98) և Ղ. Փարպեցի կը յայտնեն, թէ Պարսկաստանէն եկող մոգերու և հայ նախարարաց զունդը տօթաղին եղանակին դադարեցաւ այս տեղ: Պոնոպոլիս յոյն պատմագիրը, գիւղիս գիրքը կը դնէ լեւան մը ստորոտը, և ամուր բերելը զազմածն վրայ: Դրանէն հետո կը համարի 120 սալարեղ: Թ. Արծրունցը ընդարձակողի յիշած Անգլուան մեծ աւանին հետ նոյն կը համարուի այս գիւղ՝ որուն տէրն էր տիեզերաւ կայ իշխանաց իշխանն Ալուզ:

Գիւղս Մանազկիւտէն Ծաղկոտն անցնելու ճանապարհէն վրայ գտնուելով, ի հնումն իբրեւ պատմեցադմական գիրք մեծ նշանակութիւն ունեցած է իւր բերդով: Շատ ձախատամարտներ եղած են այս տեղ, սակայն մենք միայն երկու ծանօթագոյնները յիշենք: Պարսից խորով Անուշահան թագաւորէն զրկուած Նապոտ հրամանատարը չորս հալար զօրօք, այս բերդս ամրացնելով ծառերու կոճղերով և վիմաց կոշկոռներով և խաւքով մեծաբար աւանի տուններու մէջ դարանելով իւր զօրաց մէկ մասը, ձայն հանել տուաւ իբրեւ թէ բերդէն փախած ըլլայ: Այս պատերազմի մէջ Յունաց Յուստինիանոս կայսեր զօրավարաց զխաւորներն էին Վալենտինիանոս Հայոց զօրավարը, Մարտին Արեւելից սպարապետը, և ուրիշներ: ասոնց հետ էին նաեւ Կամաթրական քաղերն Ներսէս և Սահակ, հայկական և Հերոյացի գնդերով: Յունական բանակն անգէտ եղած դարանակալութեան՝ երբ սկսան Անգղ բերդը մտնել, Պարսիկներն մեծ հարուած տուին և յաղթող հանդիսացան. հոգակաւոր եղաւ այս մարտին մէջ քաջն Ներսէս և անգամ մի եւս յետ մղեց Պարսից զունդը, սակայն աչքին բռնէ Պարսկորոնեցաւ և երկար չլինաւ նայով բռնու, որով և մեծ կորուստ եղաւ Յունաց: Վերոյիշեալ պատերազմը կը նկարագրէ Բիւզանդացի պատմիչն Պոսկոպիստ (Պատ.

Պատերազմաց Պարսից, Բ. ին). իսկ հե-
տեւեակը կը պատմէ Սեբեոս (74)։ Պարսից
խոսքով Ալլարուէզ թագաւորի Սեհեհտամ խոս-
քով զօրավարը կը պատերազմի Թունաց
Թեոպոր խորխոռունիի հետ՝ որ բանակած
էր գիւղիս մօտ, Անգեղ բերդի մէջ։ Թունա-
կան բանակը տեսնալով Պարսից զօրաց
բազմութիւնն, նախ չուզեց պատերազմիլ,
այլ բերդը տալ և խաղաղութիւն ընել։ Բայց
վերջը իւր ամուր դրից վրայ վստահացած,
պատերազմեցաւ և չարաչար յաղթուեցաւ։
Երկրորդ օրը Անգեղ բերդին եւս տիրեց Պար-
սից Սենիտամ զօրավարը, և հոն բերդակալ
մը գնելով ինքը մեկնեցաւ։ Իսկ Թեոպոր
խորխոռունին ալ պատուով զրկուեցաւ խոս-
քով թագաւորին։

Հաւանական կը թուի կարծելն, թէ Ա-
բածանայ երկու կողմերը գտնուած այժմեան
Ղարդաշի կոչուած գիւղերէն մին եղած ըլ-
լայ մեր նկարագրած Հին Անգղ աւանը։ —
Այրարատ, 5148։ Բագրեւանդ, 291—293։
ԱՆԵՄՈՒԻ կամ ԱՆԱՄՈՒԻ. Դ. ANAMOUR.
ՅՆ. Ἀνεμούριον. — Հոչակաւոր հրուանդան
և մեծ ու շէն քաղաք ի Հնումն Ծովային
Կիլիկիոյ, և այժմ գաւառակ Ատանայի վի-
լայէթի։ Ունի 96 գիւղ և մօտ 17000 բնա-
կիշ, որոց մեծագոյն մասը վրանաբնակ են
և ամառը կը քաշուին լեռները, իսկ ձմեռը
ծովեզերեայ խրճիթները. գաւառակիս կե-
դրոնատեղին է Զօրագ։

Հին Անեմուա քաղաքը Կիլիկիոյ արեւմը-
տեան մասի նաւահանգիստներէն է և Կիպրոս
կղզւոյ խիստ մօտ։ Նաւահանգիստս հովերու
զէմ պատտպարուած չըլլալով, քաց ի արեւմը-
տեան հարաւն, ուր կ'երկնայ հրուանդանը,
վաճառականութիւնը բանուկ չէ, և նաւա-
գնացութիւնը անկանոն են։ Առեւտրական
գլխաւոր արտադրութիւնքն են կոնիթ, արմը-
տիք սակաւ, և մեծաքանակ շինութեան փայտ։
Մաքսատան հասոյթը տարին կը հասնի
հազար 150-200000 դահեկանի։ Այս նաւա-
հանգիստը 1889ին մարտէն մինչեւ 1890ի
փետրուարը, մոտ 5 ելած են միահամու
355 նաւ, յորոց 55ը շողեմաւ. մեծաւ մա-
սամբ անգղիական, մնացեալը յունական և
օսմանեան։ Նաւահանգիստս ժողովրդեան կե-

դրոնատեղի չէ, ունի միայն չորս հինգ պաշ-
տօնական շէնքեր։ Իսկ քաղաքը կը գտնուի
աւերակ վիճակի մէջ, որուն Թուրքը Էսկի-
Անաւնա կը կոչեն։ Նշանաւոր աւերակներն
են, ջրմուղ մը, պարսպի մասեր, ջրամբար-
ներ, երկու թատրոն և ընդարձակ գերեզ-
մանատուն մը, ուր կան բազմութիւն նոյնա-
չափ դամբաններ զանազան ձեւերով՝ որք
արձանագրութիւն չունին։

Հոչակաւոր Անեմուա հրուանդանին դէպ
ի ծով երկնցած ծայրն՝ բոլորածեւ բարձր
գաւակ մի է, մէկ կողմէն անմատչելի, իսկ
միւս կողման վրայ խորտա կերպով քարձա-
ցած է հինաւորաց բերդն՝ շրջապատուած
պարիսպներով և աշտարակազարդ. որ մե-
ծաւ մասամբ կանգուն է, և այժմ կը կոչուի
Մամառնի։ Դղեկիս ընդարձակութիւնն է 1
քառակուսի հազարամետրէն աւելի. պարիսպ-
ները ստուար են և հաստ աշտարակներով
ամրացած։ Ներքին կողմէն պարիսպն ունի
ստորերկրեայ անցքեր։ Իսկ արտաքին կող-
մը ստորոտը կայ լայն խրամ մը, որը՝ հա-
ւանականօրէն պատերազմի ժամանակ կը
լեցնէին մօտակայ գետի ջրով։ Այս խրամը
կը պատէ բերդիս երեք կողմերը, իսկ չոր-
րորը կողմը ծովապատ է. ուստի միայն քա-
ղաշէն կամրջով մը կը մտցուի բերդը հոչա-
կապ դռնէ մը. ուրիշ երկու դռներ եւս կան՝
բայց շարժական կամրջօք հնարաւոր է մտնել՝
որոց մնացորդը այժմ կ'երեւին։ Բերդիս ներ-
քին կողմը բաժնուած է՝ ստուար պարսպով
մը և աշտարակներով, երկու մասանց։ Այս
մասերէն մին, քաւալային անկիւնը դէպ ի
ծովակողմը, ունի ներքին մարտկոց կամ
միջնաբերդ մը ձեւացած պարսպէ շրջապա-
տով մը և երեք հաստ աշտարակներով՝ յորոց
մին մասամբ մը խորտակուեւր է։ Բերդիս
խրաքանչիւր մասերն ունին ընդարձակ
ջրամբարներ, յորս ջուր կը բերէին ագու-
գաներով մեծակալ գետէն։

Ոմանք կարծեցին թէ այս բերդս կառու-
ցուած է Մեծին Ալեքսանդրի ձեռքով։ Թի-
րաւի զրանց միոյն վրայ կայ հնագոյն յու-
նական արձանագրութիւն մը, սակայն անհը-
նարին է զայն կարդալ։ և որովհետեւ ճար-
տարագետական ձեւը իւր բնորոշութեամբ

խաչարաց ժամանակին կը վերաբերի, մեզ հայտնական կը թուի կարծելն, թէ ի հնումն այստեղ կար ամրոց մը, զոր ի վերջոյ խաչարիւրք և կամ հաւանականօրէն մեր կիլիկիոյ թագաւորք նորոգած են: Մեծին Լեւոնի օրով Հայոց ձեռքն անցաւ Անեմու, և անոր առաջին հայկական իշխանն կը յիշուի Հալկում՝ որ այս բերդէն գատ, Լաւոսի, Ժեռուական և Մանիոնի բերդերն ալ ունէր իւր իշխանութեան ներքեւ: Լեւոնի մահէն վերջ թէ և ժամանակ մը զրաւուրէ և Ալայէտ տին սուլթանէն, բայց վերջը Լեւոն իւր օրով (1284), վերստին Հայոց ձեռքը անցաւ:

Օսմանեան կառավարութիւնը 1840ին բերդիս մէջ բաւական նորոգութիւններ ըրաւ, նոյն ժամանակ կառոյց նաեւ մզկիթ մը և մինարէ, և պահակագոր եւս դրաւ, բայց քիչ ժամանակէն թողուց: Գրեթէ 40 տարի վերջը Չորագի իշխանութիւնը ուկեց վերստին օգտակար ընել այս բերդը, և այս նպատակին համար քանի մը նորոգութիւններ եւս ըրին. բայց քանի մը վերջը աշտարակներէն միոյն խորտակուելովը, բոլորովին ամայի և անքնակ վիճակի մէջ թողուցաւ, և այժմ կինճերու և ուրիշ վայրի կենդանեաց բնակարան դարձած է:

Բերդէս 20 մետր հեռու զլիաւոր զրան զիմաց կայ հին բաղնիք մը, որուն պատերը զեռ կանգուն են: Այս բաղնիքաց հնութեան վրայ տարակոյս չկայ, վասն զի ամենեւին նմանութիւն չունի այժմեան թրքական բաղնիքաց: Բայց սալապատակը քակած հաւանած են, բայց քանի մը փորձորներէն կարելի է ստուգել, թէ աւագի տակ թաղուած կան ընտիր մուկայիներ: — Սխտաւ, 321—322. քիմէ, Բ. 81—86:

Անի կամ ԿԱՄԱԽ. Ասոր. 𐤎𐤏𐤃. Գ. Գ. ANI, GAMAKH. 𐤎𐤏𐤃. 𐤎𐤏𐤃. Κάμαχα. — Ի հնումն անուանի ամուր բերդ բարձր Հայոց Դարանաղեաց գաւառի, և այժմ վանառաշահ և զլիաւոր բերդաքաղաք Երզնկայի կամախ կամ ըստ Թրքաց քէմահ գաւառակին: Կիննկայ Երզնկայէն Ալին տանող ճանապարհի վրայ, Եփրատայ ձախ կամ հարաւային կողմը: Գեղեցիկ է զիրեն, պարտէզ-

ներով զարդարուած գաշտի մը ծայրը, բարձր բարախերի մը զլուրը, որ մասամբ մը պատեալ է խիտ հին և ամուր պարսպօք, և մէկ մասը ծառազարդ զտի ի վայր է. արեւ, հիւան կողմէն կը վազէ Թամաշօր յտակն: Հին ժամանակ անառիկ էր, բայց այժմ դըժուար է որ կարենայ զիմանալ ուրակոծութեանց, վասն զի իւր մօտ կան բարձր լեռներ, մանաւանդ հարաւային կողմը:

Բերդիս շինութեան ժամանակն ինչպէս նաեւ անուան ստոյգ ժազումն յայտնի չէ, թերեւ ի նախնուն Ասամիտ զիջուհոյն անունէն առաջ եկած ըլլայ Անի, և ի վերջոյ կամախ կոչուած է, որ ելած է Կմախք բառէն, վասն զի իւր մէջ կը թաղուէին Արշակունի թագաւորները: Առաջին անգամ Անի ամրոցը կը յիշուի Ա Արտաշեսի ժամանակ, որուն մեծնելն վերջ, այս ամրոցիս մէջ պահնցին, անոր Յունաստանէն առած չաստուածոց կուռքեր և անոնց ճուրղերը: Արտաշէսի որդին Տիգրան, իւր հօր քաջութեամբ Հայաստան բերուած Յունաց ամենամեծ չաստուածոյն ամենաշքեղ կերպարանն, որ էր «Ոլիմպական պատկերն» կանգնեց յԱնի, և վերոյիշեալ ճուրղերն ալ սպաս կը մատուցանէին այն կուռքին, իրեն մեծնական պաշտպամանց և ուրբութեան տեղի մեծ հոչակ տաացաւ Անի, որ Ուլիպ ճուրղը Բ դարու սկիզբը կը գրէր ժամանակին պատմութիւնը, յորում և Արտաշէս Բի որդին Մաթան ճրմապետ էր Դիայ զից, որոնց երկաթիւթիւններն աչքէ անցուց մուրուսոյց և մեծ բանասէրն Բարդաճան աւորի, որ և այստեղ ասորերէն թարգմանեց Հայոց ճրմաց պատմութիւնը և Մաթանայ մահուան դէպքը: Երրորդ դարու վերջերը շատ տարիներ հոս ամբառնալով Ամասունեաց Օտայ նախարարը «Իբր ի կաղաղի հանդարտութեան զօղեալ» (Խոր. Բ. 16) կը պահէր Տրդատայ Խորովիդուխտ քոյրը, և արքունի գանձերը և կուռքերը, ինչպէս նաեւ երբեմն Երուանդ թագաւորը, հոս կը պահէր քաջակորով Սմատ Բիւրատեանի զըստերը: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը կարծանեց ամրացնել Արամազդայ կուռքը և մեծնանք սրբեց ու ճշմարտին աստուծոյ տաճար յար-

զարեց, Արշակունի թագաւորաց վերջին ժաւնաւակներն եւս եղաւ անոնց գանձարան և հանգստարան: Պարսից Շապուհ Բ թագաւորը բերդիս տիրեց իւր սպարապետի ձեռքով և մեր նախարարաց օգնութեամբ, կործանեց պտրիսպը և մէջը դիզուած թագաւորական գանձերը յափշտակելէն զատ, հանեց նաեւ գերեզմաններէն Արշակունի թագաւորաց ոսկորները. միայն Սահաւորուկ թագաւորին գերեզմանը չկրցաւ քակել ամուր և հսկաւ յազարձ շինուածքին համար: (Խոր. Գ. ԻԷ. Բէզ. Գ. ԻԴ): Միջին դարուն Բիւզանդիոյ կայսերը Անին ամրացուցին և մէջը դրին հնձեղազունդ. անոնցմէ առին Հագարացիք, յորոց առաւ Սուլթան Պալէդիտ. վերջնական կերպով նուաճեց Սուլթան Սէլիմ 1515ին:

Բերդի ճանապարհը զառիվեր և և ունի սանդիսաձեւ ելք և երեք դուռ. բաւական ընդարձակ է, շէնքերէ զատ ունի նաեւ անշէն տափարակ տեղ մը, որուն այլազգիք Երզնէ կեանք—եքրի կը կոչեն, իբրեւ Երզնկացւոց ապաւինի վայր: Կան չորս քարաշէն բայց լքուած եկեղեցիներ, և շատ մզկիթներ՝ երկուքը մինարէով. մզկիթներէն ոմանք կանխաւ եկեղեցի եղած կը թուին: Ամրոցին հիւսիսային կողմը լերան մէջ փորուած է խոր ճամբայ մը բուրբապտոյտ և երկու կանգուն լայնութեամբ աստիճաններով, տեղ տեղ կան բնական և արուեստական լուսամուտներ, և այս սանդիսաւոր ճամբուն ծայրը կը բարձրանայ գեղեցիկ աշտարակ մը, կէսը նոյն լեռնէն և կէսը որձաքար վիժօք շինուած. վերնայարկը կան լուսաբեր պատշգամբեր: Այլազգիք մինչեւ ցայսօր այս աշտարակս կը կոչեն գառ զըզըն լարաակը, այսինքն թագաւորի գոտեր պատշգամբ, որ կը յիշեցընէ Մեծին Տրդատայ քոյր Խոսրովիդուխտը, որ ասոր մէջ կը պահուէր: Աշտարակին ներքը, վերոյիշեալ ճանապարհի ծայրը կայ քարափոր լայն ջրամբար, որ կը լեցուի մօտակայ Թանաձոր վտակէն. կան նաեւ այս քարուղւոյն մէջ մանր քարանձաւներ:

Հարաւային կողմէն բարձր լեռնէն փայտեայ խողովակներով կու գայ քաղաքի ջուրը և կը բաժնուի աղբիւրներու: Ամրոցի ա-

րեւմտեան կողմն ալ կայ բարձր լեռ մը, միապաղաղ երեսներով, կը տեսնուի իբրեւ տաշուած և ողորկուած, և մէջը փորուած կան շատ մը կամարաձեւ գոտարեւանների քարայրներ: Արեւմտեան կողմը լերան զառիվայրի վրան է քաղաքի շուկան հարիւրի չափ երկկարգ կրպակներով և անկէ վար Հայոց թաղը. ունին մէկ եկեղեցի շէն, նուիրուած Ս. Աստուածածնի և երկու հատ եւս աւերակ: Իսկ քարալերին օտորոտը Եփրատայ փախ մօտ կայ ուրիշ հոյակապ Ս. Հրէշտակապետք անուամբ կաթողիկէով եկեղեցի մը, որ կէսը կոփուած է ժայռի մէջ և կէսը քարով և կրով շինուած: Գարուս սկիզբը քաղաքս ունէր մօտ 1500 տուն բնակիչք, մեծաւ մասամբ թուրքք. բայց բերպատեղին մեծ ըլլալով կրնայ բովանդակել մինչ 4000 տուն: Այժմեան քաղաքաւանի բնակչաց թուոյն վրայ ճիշդ տեղեկութիւն չենք կրնար տալ:

Կամախ գաւառակը ունի 86 գիւղ և 3076 տուն. բնակչաց թիւն կը համարուի 18872, հետեւեալ կերպով բաժնուած.

Մահմետականք . . .	14547	հօգի
Հայ լուսաւորչականք . . .	3503	»
Հայ բողոքականք . . .	189	»
Յունադաւանք . . .	633	»
Գուամբն... 18872	հօգի:	

Գաւառակիս այլազգի բնակչաց մեծամասնութիւնը, ժամանակաւ հայ քրիստոնեաներ էին, որուն վկայք են քաղմութիւ հայախուն գիւղերն, և աւերակ ու կիսակործան տաճարներն: Հայք այժմ ունին շէն միճակի մէջ 9 եկեղեցի և 1 վանք, ինչպէս նաեւ 8 նախնական վարժարան: Երկիրը լաւ մշակուած է, առատութեամբ յառաջ կը բերէ արմտիք, ամէն տեսակ բանջարեղէններ, և պտուղներ: Ունի տաանի չափ ջրաղացներ, և արուեստական արտադրութեաց մէջ նշանաւոր են գեղեցիկ զորքերը. — Ստոր. Հիւն Հայ. 7—9. Նոր Հայ. 101—108. Ալիշաւ, Բարձր Հայք ձեւք. 29—30. Քիմե, Ա. 220—222: